

σκέψεις γύρω από την ένταξη της Ελλάδας στην ΕΟΚ

Πέρα από την «προσαρμογή»

του
Μ. Παπαγιαννάκη

*Maître Assistant στο
Institut Agronomique
Mediterranéen de Montpellier*

1. οι ιδιομορφίες του προβλήματος της ένταξης στην ΕΟΚ

“Αν και σημαντικότερα εμπόδια και εμπλοκές παρεμβάλλονται ακόμα μέχρι την επίτευξη της, η ένταξη της Ελλάδας στην ΕΟΚ είναι πιά ορατή στο μεσοπρόθεσμο χρονικό μας όριζοντα. Γι’ αυτό και δεν θά αναφερθώ στην τόσο χαρακτηριστική αλλά και από κάποιες πλευρές της απογοητευτική συζήτηση ανάμεσα στους «υπέρ» και «κατά» της ένταξης και πάνω στα σχετικά πλεονεκτήματα και μειονεκτήματα που σε κάθε όπτική συνεπάγεται. Θά ήταν σίγουρα πολύ χρήσιμο και αποκαλυπτικό νά επιχειρηθεί κάποτε μιά ανακεφαλαίωση αυτής της συζήτησης γιατί με την απόσταση του χρόνου πολλά θά μαθαίναμε, όχι τόσο για την ένταξη, αλλά για κάποια δυσάρεστα χαρακτηριστικά του τρόπου με τον οποίο και αυτή η συζήτηση, όπως και άλλες βασικές, διεξάχθηκε και παγιδεύτηκε. Προσωπικά σύμφωνος με την ένταξη, με συλλογιστική και σε συνθήκες που ίσως φανούν παρακάτω, βρήκα τη συζήτηση γύρω από τα θέματα και τα προβλήματα που θέτει, πολύ συχνά δογματική, στατική και σχηματική. Άλλα αυτό είναι ίσως μιά άλλη ιστορία.

Στά συμπεράσματα όμως μιάς τέτοιας ανακεφαλαίωσης θά έπρεπε σίγουρα νά περιλαμβάνονται και διαπιστώσεις, όπως οι ακόλουθες: Είναι λάθος, και σε κάθε περίπτωση στερεί πολύ πλούτο από τη συζήτηση τó νά συγκεντρώνεται ή τελευταία αποκλειστικά γύρω από την ΕΟΚ. Η πορεία της ελληνικής κοινωνικο-οικονομικής ανάπτυξης και οι εξελισσόμενες σχέσεις της με τó διεθνές σύστημα οικονομικών και πολιτικών σχέσεων, είναι άποδοτικότερο νά εξετάζονται ενιαία, αν και με διαφοροποιημένες αναλύσεις και παρά τις καμπές και τομές που γνωρίζει (μιά από αυτές και η ένδεχόμενη ένταξη στην ΕΟΚ). Και εξελίξεις και επιλογές, όπως η ένταξη, δεν άρκει νά εξετάζονται, πέρα από ένα ορισμένο χρονικό όριο (που όρίζεται ίσως από τη δυνατότητα άντρωπής τους), μόνο σάν θέμα «άρχης». Έρχεται κάποτε ó καιρός και ή ανάγκη για νά ένταχθούν στίς συγκεκριμένες οικονομικές, πολιτικές και κοινωνικές προοπτικές που διαμορφώνονται από τίς κύριες απόψεις για τó παρόν και τó μέλλον της χώρας. Με άλλα λόγια, από και μετά την ένταξη, τί; Ούσι-αστικό έρώτημα, μιά και ή ένταξη καθαυτή και τά άμεσα αποτελέσματά της δεν έξαντλούν τó χώρο τού δυνατού και τού εϋκταίου, δεν ένέχουν αυτόματα άπαντήσεις σε όλα τά σημερινά και μελλοντικά έρωτήματα, όπως φαίνεται νά έλπίζουν ή νά φοβό-νται, ανάλογα με την σκοπιά τους, όι εκάτερωθεν συμπλεκόμενοι στο όνομα γενικών άρχών.

Από ένα σημείο και πέρα λοιπόν δημιουργείται τó πρόβλημα της «άφομοίωσης» τού νέου δεδομένου για τή συνολική ελληνική ανάπτυξη που είναι ή ένταξη και που συμπυκνώνει με νέο τρόπο παλιά και

νέα, γενικά και μερικά ερωτήματα. 'Η αναπόφευκτη και αναγκαία αυτή αφομοίωση τίθεται συχνά σαν πρόβλημα «προσαρμογής» διαδικασιών, μηχανισμών, θεσμών, κτλ. όπως σήμερα λειτουργούν στην Ελλάδα, προς τα όσα ισχύουν στην Εύρωπη της ΕΟΚ. Καί, αναμφισβήτητα, τέτοιο θέμα υπάρχει. Δέν είναι δέ και τόσο απλό όσο φαίνεται εκ πρώτης όψεως. Ούτε είναι μέ κανένα τρόπο μειωτικό ή απαράδεκτο νά ερευνάται και νά αντιμετωπίζεται τέτοια ανάγκη. 'Η ίδια ή τυπική διαδικασία της ένταξης καί ή άμεση λογική της άπαιτούν τέτοιες προσαρμογές γενικού καί ειδικού χαρακτήρα: «έναρμόνιση» της ελληνικής γεωργικής πολιτικής προς την ΚΑΠ (κοινή άγροτική πολιτική της ΕΟΚ), προσαρμογή προς την τελωνειακή καί άλλη προστασία ή αντίθετα προς τόν άρροπισμό πού ή ΕΟΚ εφαρμόζει άπέναντι τών τριτών. προσαρμογή στους τρόπους οικονομικής συμπεριφοράς τών δημοσίων έπιχειρήσεων, εύθυγράμμιση στην πολιτική άπέναντι στά κιόνη κεφάλαια κτλ.

"Αλλα όσο σημαντικές καί νά είναι (καί είναι, όπως φάνηκε πρόσφατα μέ τά προβλήματα πού έθεσε ή έναρμόνιση της ελληνικής γεωργίας) τέτοιες αλλαγές καί προσαρμογές, δέν έξαντλουν τό θέμα. Πηγάζουν από ένα σχεδόν έντελώς γνωστό σενάριο καί συμβατικές υποχρεώσεις, καί όριοθετούν σ' ένα τμήμα τους καί σ' ένα βαθμό μόνο τίς παραπέρα εξελίξεις. 'Ο γενικότερος όμως καί μακροχρόνιος προβληματισμός γιά τήν ελληνική κοινωνικοοικονομική καί πολιτική ανάπτυξη προϋποθέτει ότι, παράλληλα καί πέρα από τήν ένασχόληση μ' αυτά τά σοβαρά προβλήματα, τίθενται καί οί βάσεις από τώρα γιά μιάν άλλη θεώρηση της ανάπτυξης αυτής. Πού σημαίνει, μέ άφορμή τήν ένταξη καί τίς άμεσες προϋποθέσεις καί έπιπτώσεις, προσπάθεια εύρτερης άνασκόπησης καί διερεύνησης τοῦ μέλλοντος στά πλαίσια της συνάντησης πού έπιτελείται ανάμεσα στην Ελλάδα καί τήν Εύρώπη. 'Ο ένδεχόμενος αναγκαίος, αναπόφευκτος ή εύκταίος χαρακτήρας μιάς τέτοιας συνάντησης, θέτει φυσικά καί έκ των πραγμάτων προβλήματα προσαρμογής άλλα σέ μιά πολύ εύρτερη έννοια, πού περικλείει καί στοιχεία αυτοδύναμης παραγωγής άπόψεων γιά τό μέλλον καί στρατηγικής γιά τήν αντίκρουση ή τή συνοδεία τών τάσεων πού διαπιστώνονται, πέρα δηλαδή από τή στιγμήα, έστω καί έντελώς αυτόβουλη, έπιλογή της ένταξης καί τήν έναπόθεση τών «πειραγμένων» στην άποκλειστική διαχείριση της κοινοτικής, ύποτιθέμενης έξαρχής ένιαας, άποψης. 'Ακόμα καί ή πεποίθηση, θεμική καί γιά πολλούς ή μόνη όρθή, γιά τήν ανάγκη νά οικοδομηθεί μιά τέτοια ένιαία καί αυτο-ανατισσόμενη άποψη στην Εύρώπη, είναι συστατικό στοιχείο της προσαρμογής, μέ τήν έννοια

πού αναφέρεται παραπάνω, σαν βασικό άντικείμενο προβληματισμού γιά τήν τωρινή καί ένδεχόμενη ελληνική ανάπτυξη.

'Ετσι θεωρημένο τό πρόβλημα της προσαρμογής, δέν είναι δυνατό νά αναλυθεί στις συνείψεις του ξεκομμένο από τίς τάσεις πού, μέ αυτή ή μέ εκείνη τή συγκεκριμένη ανάλυση, προσδιορίζουν σέ γενικές έστω γραμμές τήν ιστορία στο πρόσφατο παρελθόν, στο παρόν καί στο πιθανό μέλλον της εδωπαϊκής καί της ελληνικής ανάπτυξης. Μόνο έτσι, έξάλλου, είναι δυνατό νά διαμορφωθούν καί κάποιες άπόψεις γιά τό τί καί τό πώς της προσαρμογής της ελληνικής ανάπτυξης στην εύρωπαϊκή, άν κάτι τέτοιο θεωρείται εύκταίο. «Μόνο έτσι», δηλαδή σέ μιά δυναμική ιστορική προοπτική, μειώνεται ό κίνδυνος νά οικοδομούνται κατά καιρούς σχέδια καί προγράμματα προσαρμογής προς στόχους, μέσα καί διαδικασίες πού, όταν θά έξουν έπιτευχθεί στην Ελλάδα, θά έξουν ήδη «έξεραστεί» στην Εύρώπη, άν ύποθεθεί όλως πώς είναι σαφές καί άποδεκτό γενικότερα τό τί έννοούμε μέ τέτοιες λέξεις. Μέ λίγα λόγια, τό έρώτημα πού θά έπρεπε νά τεθεί είναι ποιος καί προς ποιόν ή προς τί «προσαρμόζεται», προς τά πού καί σέ ποιά κάθε φορά συγκυρία. Ούτε ή Εύρώπη, ούτε ή Ελλάδα, ούτε ή ιστορία είναι μονοδιάστατες ή μονοσήμαντες.

'Από τίς παραπάνω παρατηρήσεις θά ήταν δυνατό νά αναπτυχθεί σειρά όλόκληρη συνδυασμών υποκειμενικών καί άντικειμενικών στόχων, μέσων καί χρονικών περιόδων, γιά ξεχωριστές μελέτες πάνω στά γενικά προβλήματα προσαρμογής πού θέτει ή ένταξη. Τά όσα ακολουθούν παρακάτω μού φαίνεται σκόπιμο νά συγκεντρώσω γύρω από τρεις βασικές τοποθετήσεις, πού άποτελούν κατά τή γνώμη μου καί τρεις ιδιομορφίες σέ σχέση μέ τή γενική θεωρητική ανάλυση τών προβλημάτων έννοποίησης ή όλολήρωσης στο οικονομικό ή πολιτικό επίπεδο.

Πρώτη ιδιομορφία: τό πραγματικό πρόβλημα προσαρμογής της Ελλάδας, ή καλύτερα της ελληνικής ανάπτυξης, δέν είναι πρόβλημα προσαρμογής προς τήν ΕΟΚ, άλλα προσαρμογής προς τή στρατηγική αντίληψη πού συνεπάγεται τήν ένταξη στην ΕΟΚ. Μιά τέτοια τοποθέτηση εισάγει μιά πιο δυναμική διερεύνηση καί θέτει προβλήματα πέρα από εκείνα, ύπαρκτά καί σημαντικά, πού θέτει ή άπλή σύγκριση τών θεσμών πού ισχύουν σήμερα καί πού θά πρέπει νά εισαγάγουμε αύριο γιά νά είμαστε πλήρη μέλη της Κοινότητας.²

Δεύτερη ιδιομορφία: στην παραπάνω προοπτική, έκείνο πού έχει σημασία δέν είναι μόνο ή ανάλυση καί προσαρμογή προς τά όσα ισχύουν σήμερα καί ίσως αύριο στον οικονομικό, κοινωνικό καί πολι-

1. Μ. Παπαγιαννάκη, «Η διαλεκτική της κοινοτικής ύπερωίας καί τοῦ ελληνικού ποταχοπροδρομισμού», *Αθήνα*, 2/7/1978.

2. Ε. Μονδάνου, «Μόνο άν ύποθετίσουμε τούς θεσμούς της ΕΟΚ θά μιάς όφελείη ή ένταξη», *Οικ. Ταχυδρόμος*, 13/4/78. Θ. Παπανδρόπουλος: «Χωρίς θεσμικές αλλαγές ή ένταξη δέν είναι δυνατή», *Πολιτικό Κριτήριο*, άρ. 12, Μάρτης 1978.

τικό χῶρο τῆς ΕΟΚ. Ἀλλά πολύ περισσότερο ἡ ἀνάλυση καί στρατηγική προώθηση τῶν δυνατοτήτων συνεχοῦς προσαρμογῆς πρὸς ὅσα κυοφοροῦνται σήμερα γιὰ μεθαύριο ἢ καί ἡ δημιουργία τους, προσαρμογὴ δηλαδὴ πρὸς τὴ δημιουργικότητα τῆς εὐρωπαϊκῆς κοινωνίας. Τέτοια ἀντιμετώπιση φυσικὰ δὲν ἀφορᾷ τοὺς πάντες στὸν ἴδιο βαθμὸ οὔτε ἀπὸ τὴν ἴδια σκοπιά. Οἱ κοινωνικο-οικονομικῆς, πολιτικῆς καί ἰδεολογικῆς τοποθετήσεις καί ἐπιλογές διαπερνοῦν πέρα ὡς πέρα τὴν ἀντίληψη, τὴν ἀναγνώριση καί τὴν ἀποδοχὴ τῶν ἐκφάνσεων αὐτῆς τῆς δημιουργικότητος στὴν Εὐρώπῃ καί στὴν Ἑλλάδα. Τὰ προβλήματα προσαρμογῆς, ἐπομένως, μπορεῖ νὰ τεθοῦν καί νὰ περιγραφθοῦν, ἀλλὰ θὰ παραμείνουν προβλήματα. Ἡ ἰδιομορφία πού ἐπισημαίνεται ἐδῶ συνίσταται στὸ ὅτι, στὴ διαδικασία ἐντάξεως στὴν ΕΟΚ καὶ εὐρωπαϊκῆς ἐνοποίησης (μὲ ὅποια ἐννοια κι ἂν ἐκληρωθεῖ κατὰ τέτοιον), ἡ ἑλληνικὴ κοινωνία στὴν προσπάθειά της προσαρμογῆς τῆς ἔχει νὰ ὑπερπηδήσει κάποια φάση τῆς καπιταλιστικῆς ἀνάπτυξης πρὸς τὴ «μεταβιομηχανικὴ» κοινωνία. Κάτι τέτοιο, χωρὶς νὰ εἶναι ἐξαρχῆς ἀδιανόητο, θέτει σίγουρα σὲ δοκιμασία τὶς συνειδήσεις.

Τρίτη ἰδιομορφία: στὴ διαδικασία προσαρμογῆς, τὸ ἑλληνικὸ κράτος παίζει ἓνα κεντρικὸ καί ἀντιφατικὸ ρόλο. Τοῦ ζήτηται νὰ προωθήσῃ τὴν προσαρμογὴ καί προωθώντας τὴν νὰ ἀλλάξει πολλὰ βασικά του χαρακτηριστικά πού τὴν καθιστοῦν στὴν παρούσα κατάσταση δύσκολη, ἢ ἀδύνατη. Ἐκεῖ εἰπωθεῖ ἐπιγραμματικὰ ὅτι στὴ Δύση ἡ βιομηχανία ἐφτίασε τὸ κράτος, ἐνῶ στὴν Ἑλλάδα τὸ κράτος ἐφτίασε τὴ βιομηχανία. Ἡ ὁρθὴ αὐτὴ παρατήρηση ἰσχύει κι ἂν διευρυνθεῖ στὰ «καθῆκοντα» τῆς προσαρμογῆς, ὅπως παραπάνω τοποθετήθηκε. Τὸ πῆδημα στὸ «μεταβιομηχανικόν», κοινωνικόν, οἰκονομικὸ καί πολιτικὸ χῶρο συνεπάγεται ἐνεργὸ πρωτοβουλία ἢ πρωτόγνωρὴ υποχώρηση καὶ ἀποχὴ τοῦ ἑλληνικοῦ μεταπολεμικοῦ κράτους, μεταποτιζοντας τὶς συντεταγμένες τῆς μέχρι τώρα τοποθέτησής του. Αὐτὸ συνιστᾷ πιθανόντα ἰδιομορφία σὲ σχέση μὲ τὴν ἐξελίξις στὰ εὐρωπαϊκὰ κράτη καί σίγουρα θέτει ἄρκετὰ παράδοξα προβλήματα.

2. ἡ συνάντηση Ἑλλάδας-Εὐρώπης

Τὸ γενικότερο πλαίσιο καί ἡ δυναμικὴ στὴν ὁποία ἐγγράφεται ἡ εὐρωπαϊκὴ πολιτικὴ τῆς Ἑλλάδας καί ἡ ἑλληνικὴ πολιτικὴ τῆς Εὐρώπης, ἔχουν διαμορφωθεῖ ἀπὸ τὴ μεταπολεμικὴ ἐξέλιξις τοῦ συστήματος διεθνῶν σχέσεων καί ἀπὸ τὴ σχετικὰ πρόσφατη ἐξέλιξις τῆς κρίσης τοῦ διεθνούς καπιταλιστικοῦ συστήματος.

Ἡ μεταπολεμικὴ ἐξέλιξις τοῦ συστήματος διεθνῶν σχέσεων εἶναι δυνάτῃ σχηματικὰ νὰ περιγραφεῖ ἀπὸ τὴ διαδοχὴ τῶν φάσεων τοῦ θερμοῦ καὶ ψυχροῦ πολέμου πρὸς τὴ διεθνή στρατηγικὴ ἰσορρο-

πία («τοῦ τρόμου», ὅπως καμιά φορά συμπληρώνεται) καί τὴν ὕφεση. Τὸ ἱστορικὸ καί ἡ διαλεκτικὴ αὐτῆς τῆς ἐξέλιξης δὲν εἶναι τοῦ παρόντος κειμένου. Ἡ βασικὴ μεταβολὴ πού ἐδῶ ἐνδιαφέρει εἶναι ἡ συνακόλουθὴ μετάβαση τοῦ συστήματος διεθνῶν σχέσεων ἀπὸ τὴν ἀπόλυτὴ «διπολικότητα» τῆς ἄμεσης μεταπολεμικῆς περιόδου στὴν ἰδιόρρυθμὴ καί περιορισμένη «πολυ-πολικότητα» πού τὸ χαρακτηρίζει σήμερα.³ Οἱ λόγοι τῆς ἐξέλιξης αὐτῆς δὲν βρίσκονται μόνον στὴν κατὰ κάποιο τρόπο τεχνολογικὴ ὁψη τῆς ἐπίτευξης «στρατηγικῆς ἰσορροπίας» (πυρηνικῆς) ἀνάμεσα στὶς δύο ὑπερδυνάμεις, ἐπίτευξη πού τοὺς ἀπαγορεύει ἀποφασιστικὰ καὶ τελειωτικὰ ἐπεμβάσεις σὲ παγκόσμιον ἐπίπεδο καὶ ἐστὶ, σὲ μιὰ παράδοξὴ διαλεκτικὴ τῆς δυνάμης, τὶς «παρὰλυνει». Βρίσκονται ἐπίσης καὶ στὴν ἀπὸ αὐτοδύναμους λόγους ἐξηγουμένη «ἐπανάστασις τῶν πιονιέρων»,⁴ παλιότερα στὴν ἐποχὴ τῶν ἀντι-αποικιακῶν ἀγώνων καί πρόσφατα μὲ τὶς οἰκονομικῆς καί ἄλλες διεκδικήσεις, δηλαδὴ τῶν ὁσων ἡ διπολικότητα μοιράζονταν τὴν Εὐρώπῃ νόμιζε ὅτι συνάμα ὄριζε τὴν τύχη εἴτε μέσω τῆς ἐξουσίας τῆς εἴτε μὲ τὴ βοήθεια πού θὰ ἔδινε γιὰ τὴν ἀποτίναξή της. Πρόσθετος παράγοντας στὴν παραπάνω ἐξέλιξις ἦταν τέλος τὸ φούντωμα τοῦ ἀνταγωνισμοῦ σὲ ὅλα τὰ ἐπίπεδα (οἰκονομία, ἰδεολογία, πολιτικὴ) πού γίνεται ὅλο καὶ πιὸ ζωηρὸ ὅσο ὁ στρατηγικὸς ἀνταγωνισμὸς ὅλο καὶ λιγότερο ἀντιμετωπίζεται σοβαρὰ (ἔξω ἀπὸ τὸ παραδεκτὸ παιχνίδι τῶν «ἀπειλῶν»).

Καί οἱ τρεῖς παραπάνω ἐξελίξεις καταλήγουν στὸ νὰ δώσουν ὅλο καὶ περισσότερα περιθώρια δράσης σὲ μικροὺς καί μεσαίους παράγοντες τῆς διεθνούς ζωῆς, καί εἶναι ἀλυσίτελές ἡ κάθε πρωτοβουλία πού διαμορφώνεται νὰ ἀποδίδεται ἀναγκαστικὰ καί ἀποκλειστικὰ σὲ ὑποκίνηση ἐνός ἀπὸ τοὺς δύο Μεγάλους, σύμφωνα μὲ μιὰ παραχημένη «ἀστυνομικὴ ἀντίληψη τῆς ἱστορίας» (πού οἱ δύο ὑπερδυνάμεις ἐξάλλου συχνὰ καλλιεργοῦν).

Φυσικὰ, τὰ παραπάνω διαγράφωνται μακροχρόνιες τάσεις καί δυνατότητες καὶ δὲν ἀποκλείουν οὔτε τὴν ἐνεργὸ ἐπέμβαση ἐδῶ καὶ ἐκεῖ, οὔτε τὴ διατήρηση τῶν «ζωνῶν ἐπιρροῆς», οὔτε τὶς προσπάθειες ἐπανάφορᾶς τῆς «διπολικότητος» μὲσω ἄλλων διαχωρισμῶν καί διακρίσεων, κυρίως στὸ χῶρο τῆς οἰκονομίας καὶ τῆς οἰκονομικῆς ἀνάπτυξης, καὶ μέσω καί κάποιων μορφῶν συνεργασίας καὶ ἀμοιβαίας ἀνοχῆς τῶν δύο ὑπερδυνάμεων. Καί σὲ τέτοια ἐπίπεδα οὔτε συμμετρία ὑπάρχει μεταξὺ τους (ἄλλο τὸ πολιτικὸ πρόβλημα τῆς Κίνας γιὰ τὴν ΕΣΣΔ καὶ ἄλλο τὸ οἰκονομικὸ πρόβλημα τῆς ΕΟΚ γιὰ τὶς ΗΠΑ) οὔτε ἀπόλυτα ὅρια (ὅπως ἡ πυρηνικὴ καταστροφή), πού νὰ ὁριζοθετοῦν ἀπόλυτα ἀπαγορευμένους περιοχῆς καί

3. M. Merle, *Sociologie des relations internationales*, Dalloz, Paris, 1974. C. Delmas, *Armements nucléaires et guerre froide*, Flammarion, Paris, 1971.

4. A. Fontaine, *Le dernier quart du siècle*, Fayard, Paris, 1976.

μέσα. Άλλα ακριβώς επειδή τά μέσα και οι μεθοδεύσεις είναι άπειρα πιο πολύπλοκες και δύσκολο να χειραγωγηθούν, οι ένδεχόμενες επιπτώσεις τους είναι αδύνατο να προσδιοριστούν με απόλυτη ασφάλεια ως προς τα όθματα και την έκταση των ζημιών. Μά λίγα λόγια, η διεθνής κατάσταση είναι σαφώς πιο ρευστή και τά όρια της «στρατηγικής ισορροπίας» πού δέν πρέπει νά διαταραχθεί, δλο και πιο άσπφη και έλαστικά. Πολύ δέ περισσότερο από τότε πού έγιναν όρατές οι αίτιες και οι συνέπειες της κρίσης τού διεθνούς καπιταλιστικού συστήματος, καθός και οι προϋποθέσεις γιά τό ένδεχόμενο ξεπέρασμά της.

Σ' ένα προηγούμενο άρθρο στην *Επιθεώρηση Κοινωνικών Έρευνών* είχα επιμείνει σ' αυτές τις τάσεις και προϋποθέσεις.⁵ Περιληπτικά, η αντίληψη πού έκτιθεται εκεί θεωρεί ότι ή κρίση μπορεί νά ιδωθεί σάν εξάντληση τών τεχνικών, κοινωνικών και γεωπολιτικών βάσεων, όπου αναπτύχθηκε μεταπολεμικά τό διεθνές καπιταλιστικό σύστημα. Και θεωρούνται σάν αντικειμενικά αναγκαίες γιά τό ξεπέρασμα της κρίσης ή παραγωγική ανάπτυξη τού συστήματος στόν κόσμο, ή προώθηση νέου διεθνούς καταμερισμού της έργασίας, ή άφομοίωση νέων γεωπολιτικών χώρων και ή προώθηση της λεγόμενης «νέας διεθνούς οικονομικής τάξης» μέ ήγεμονικό τρόπο, δηλαδή μέ τή σχετική εξασφάλιση της συνείνεσης τών τοπικών κυρίαρχων κοινωνικών και πολιτικών δυνάμεων.

Μιά τέτοια πολιτική είναι αναγκαστικά αντίπατική. Όχι μόνο γιάτί θέλει νά συνθέσει κυριαρχία και συναίσθηση, άλλα και γιάτί δέν νοείται, στό βαθμό πού μπορεί νά πετυχαίνει τέτοιες ισορροπίες, παρά σάν έργο ενός άφομοιωτικού κέντρου πού μοιράζει τά βάρη, τά όφέλη και τις ευθύνες σέ όλην τήν πυραμίδα κυριαρχίας του και μέχρι τή βάση της.

Η Εύρώπη: από τήν άμερικανόπνευστη ένοποίηση στόν αυτόπροσδιορισμό;

Σ' αυτό τό γενικό πλαίσιο μπορεί αντικειμενικά ή Εύρώπη νά δεχτεί άλλως μία καλή θέση στην πυραμίδα; Συχνά αναλίσταται τό πρόβλημά της σάν πρόβλημα διαδοχής στην κορυφή της πυραμίδας. Άν επιδιώκει κάτι τέτοιο, τότε ή αντίθεση ΗΠΑ-ΕΟΚ είναι άξιζι λόγου, άν όμως όχι, τότε δέν υπάρχει «σέ τελευταία ανάλυση». Πέρα όμως από τό ότι μία αντίφαση υπάρχει έξω από τό πώς γίνεται «ποκειμενικά» αντίληπτή, παραγνωρίζονται μ' αυτό τόν ισχυρισμό μία δολόκληρη δέσμη από δυνατότητες, μία από τις όποιες θά μπορούσε νά ήταν τό ξεπέρασμα τού σχήματος της πυραμίδας, μέ τήν αναμόρφωση της σέ άλλο, μέ τόν πολλαπλασιασμό της ή μέ τήν καταστροφή της.

5. «Crise et construction hégémonique d'un nouvel ordre économique international en méditerranée», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Έρευνών*, τεύχος 26-27, 1976.

Η θέση της Εύρώπης σέ μία άμερικανική θεώρηση τών πραγμάτων ήταν όντως ή θέση τού «λαμ-προϋ δεύτερου», στην πυραμίδα της δυτικής ήγεμονίας στά χρόνια τού '50. Καί εξακολουθούν πολλοί νά τή βλέπουν σάν «περιφερειακή δύναμη», πού θά της δινόταν ή «επιθεώρηση» της Άφρικής ή και της Μεσογείου, ή σάν «φίλτρο» γιά τό καλύτερο «πέρασμα» της άμερικανικής διεθνούς πολιτικής.⁶

Η οικονομική όμως και έμπορική της ανάπτυξη κι εξάπλωση έχουν παγκόσμια έμβέλεια. Οι ευρωπαϊκές «πολυεθνικές» επιχειρήσεις δέν ύστερούν καθόλου σέ δυναμισμό από τις άλλες.⁷ Στη μάχη (πόλεμο λέει ό γκωλλιστής Μ. Ντεμπρέ) γιά τήν εξάπλωση και τό μοίρασμα τών άγορών, γιά τή χειραγώγηση τού νέου διεθνούς καταμερισμού της έργασίας και τή συνακόλουθη κατάκτηση τών νέων τομέων γιά τή μακροπρόθεση ανάπτυξη (πυρηνική ένεργεια, ήλεκτρονικά, διαστημική βιομηχανία, βιομηχανία τών ύπολογιστών και της πληροφορίας κλπ.), δέν είναι εύκολος ό καθορισμός ζωνών και ύποζωνών επιρροής. Η διεθνοποίηση της άγοράς και της παραγωγής καλλάζει. Οι απαιτήσεις τών υποψηφίων γιά τό καλύτερες θέσεις σέ μία νέα διεθνή οικονομική τάξη πληθαίνουν και συγκεκριμενοποιούνται. Σέ πολλούς ζωτικούς τομείς, όπως ή οικονομική πολιτική άπέναντι στη σημερινή συγκυρία, τά νομισματικά θέματα, ή ένεργειακή πολιτική τού άμεσου μέλλοντος, ή φιλελευθεροποίηση τών διεθνών συναλλαγών ή ό προστατευτισμός κλπ., ή αντίθεση ΗΠΑ-ΕΟΚ είναι αναγκαστικά παγκοσμίως επιπέδου⁸ και όξύνεται, χωρίς φυσικά νά θέτει σέ άμφισβήτηση «στρατηγικές ισορροπίες», γιά τις όποιες όμως ειπώθηκε παραπάνω πόσο πραγματικά «καταναγκαστικές» είναι.

Σ' αυτό τό πλέγμα από προβλήματα-ερωτήματα έγγραφεται και ή λεγόμενη «Μεσογειακή πολιτική» της ΕΟΚ. Καί ή «διεύρυνσή» της προς τό Νότο, και τήν Ελλάδα. Αυτές οι πρωτοβουλίες μπορεί νά γίνουν, μαζί μέ άλλες, στά νομισματικά και οικονομικά διεθνή θέματα άλλα και στις «τριμερείς» σχέσεις ΗΠΑ-ΕΟΚ-Ιαπωνία, όπως και στις σχέσεις ΕΟΚ-ανατολικό στρατόπεδο, τά πρώτα συγκεκριμένα βήματα γιά μιάν δολοκλήρωση της ευρωπαϊκής προσωπικότητας. Καί δέν δολοκληρώνεται τέτοια προσωπικότητα «παρά σέ αντίθεση μέ κάποια κυρίαρχη δύναμη», όπως λέει σωστά ό καθηγητής Χ. Κίσσιγκερ.⁹

Τέτοια βήματα θά γίνουν ή όχι, και θά έχουν τή σημασία αυτή ή άλλη έγγεγραμμένη σέ άλλες προ-

6. Istituto Affari Internazionali (IAI), *Crisi e controllo nel Mediterraneo: Materiali e problemi*, Ed. I. Mulino, Roma, 1976.

7. *Οίκον. Ταχιδόμος*, 4/11/76, όπου δημοσιεύονται στοιχεία από σχετική έκθεση της Οικονομικής Έπιτροπής τού ΟΗΕ.

8. Βλ. πρόσφατα κύρια άρθρα τού *Le Monde*, 9-10/7/78 και 30/4-2/5/1978.

9. H. Kissinger, *Les malentendus transatlantiques*, Denoel, Paris, 1966.

οπτικές. Τά στοιχήματα εἶναι ἀνοιχτά εἴτε πρόκειται γιὰ τίς ἀπαισιόδοξες ἀναλύσεις τοῦ Α. Fontaine,¹⁰ εἴτε γιὰ τίς μοναχικές τοῦ Ε. Mandel,¹¹ εἴτε γιὰ τίς ἀπαισιόδοξες καί μαχητικές τοῦ S. Leonardi.¹²

Εἶναι ἀλήθεια, ὅπως ὑπογραμμίζει ὁ τελευταῖος, ὅτι ἡ διαφορά (καί κάθε ὁρισμός εἶναι μιά διαφορά...) τῆς Εὐρώπης συνίσταται στήν κατάκτηση τοῦ πλουραλισμοῦ καί στή συνύπαρξη κοινωνικῶν δυνάμεων πού ἐμπνέονται ἀπό τή φιλελεύθερη δημοκρατία καί ἀπό τὸ σοσιαλισμό. Ἡ ἀμοιβαία ἀναγνώρισή τους ἀνοίγει προοπτικές γιὰ νέους δρόμους στήν εὐρωπαϊκὴ δολοκλήρωση;

Σέ μιά τέτοια περίπτωση, ἡ ἔνταξη τῆς Ἑλλάδας στήν ΕΟΚ ἀπαιτεῖ ἀπὸ τώρα τὴν ἐπεξεργασία ἀπὸ ὅλους μας, ἀπὸ κάθε σκοτιᾶ, ἀπώσεων καί θέσεων γιὰ μιά ριζικὰ νέα ἀσκήση τῆς πολιτικῆς, ἐξωτερικῆς ὅσο καί ἐσωτερικῆς, καί μεθαύριο ἀπλὰ εὐρωπαϊκῆς.

Ἑλλάδα: συνέχεια καί ἀλλαγὴ

Ἡ ἑλληνικὴ αἴτηση γιὰ ἔνταξη στήν ΕΟΚ συχνά παρουσιάζεται σάν λογικὸ ἀποκορύφωμα καί δολοκλήρωση τῆς πολιτικῆς τῆς δεκαετίας τοῦ '60, ὅταν πῆκε σὲ ἐφαρμογὴ ἡ συμφωνία Σύνδεσης Ἑλλάδας-ΕΟΚ. Καί σ' ἓνα βαθμὸ αὐτὸ εἶναι ἀλήθεια.

Ἡ σύνδεση μὲ τὴν ΕΟΚ ἦταν ἀσφαλῶς ἓνας ἀπὸ τοὺς κύριους παράγοντες, πού διαμόρφωσαν τὸ «μοντέλο» τῆς πρόσφατης ἀνάπτυξης τοῦ ἑλληνικοῦ καπιταλισμοῦ. Οἱ ἐξωτερικοὶ προσανατολισμοὶ τῆς ἑλληνικῆς γεωργίας καί, πῶς ἐντυπωσιακά, τῆς ἑλληνικῆς βιομηχανίας (οἱ ἐξαγωγές τῆς πρὸς τὴν ΕΟΚ ὑπερδεκαπλασιάστηκαν σὲ μιά δεκαετία), ἡ συνεχῶς αὐξανόμενη συμμετοχὴ τους στὸ διεθνὴ καταμερισμὸ τῆς ἐργασίας, ἡ τεχνολογία τους, τὰ καταναλωτικὰ «μοντέλα» πού προωθήθηκαν κλπ., ἐξηγοῦνται σὲ μεγάλο βαθμὸ ἀπὸ τίς ἀμοιβαίες ἐυκολίες καί παραχωρήσεις πού πρόβλεψε ἡ συμφωνία σύνδεσης καθὼς καί ἀπὸ τὴ σειρά ἄλλων δεσμῶν πού ἀναπτύχθηκαν παράλληλα μ' αὐτὴν (τουρισμός, μετανάστευση, κεφάλαια κλπ.).¹³ Ἡ Σύνδεση εἶχε ὡς συνέπεια καί μιά σειρά ἐσωτερικῆς ἀναπροσαρμογῆς, ἀπὸ τίς ὁποῖες ἄλλες προχώρησαν περισσότερο κι ἄλλες λιγότερο. Καί λογικὰ ἐμφανίζεται ἡ ἔνταξη σάν ἡ κατάληξη τῆς λίγῃ ὡς πολὺ χειραγωγημένης πορείας, κατάληξη πού δολοκληρώνει τίς προσαρμογές, ἐξισώνει τὴν ἑλληνικὴ οἰκονομία σὲ καθήκοντα καί δικαιώματα στὰ πλαίσια τῆς κοι-

νотικῆς νομοθεσίας καί πρακτικῆς, καί, τὸ κυριότερο, δίνει στήν Ἑλλάδα μόνιμη καί θεσμοποιημένη (καί νομικὰ ἰσότιμη) συμμετοχὴ στὴ διαδικασία γιὰ τὸν καθορισμὸ τους. Μ' αὐτὴ τὴν ἐννοία, εἶναι σαφὲς «δικαίωμα» τῆς Ἑλλάδας ἡ ἔνταξη.

Ἀλλὰ παράλληλα μὲ τὴ συνέχεια ὑπάρχει ἀναμφισβήτητα καί ἀντικειμενικὰ ἀλλαγὴ, καμπή. Γιὰ δύο βασικοὺς λόγους.

α) Ἡ αἴτηση γιὰ ἔνταξη στήν ΕΟΚ γίνεται σὲ συγκυρία ριζικὰ διάφορη ἀπὸ τίς ἀρχές τῆς δεκαετίας τοῦ '60. Ἡ Εὐρώπη βρίσκεται σὲ κρίση, τῆς ὁποίας τὰ οἰκονομικὰ χαρακτηριστικά εἶναι τὰ πῶς εὐδίακριτα (ἀνεργία, πληθωρισμός, στασιμότητα στήν ἀνάπτυξη). Οἱ ἀνταγίες ἀναπροσαρμογῆς, πού ἐπιβάλλει ἡ ἀναζήτηση ἑνὸς νέου διεθνoῦς καταμερισμοῦ τῆς ἐργασίας, εἶναι πολὺ πιά δύσκολες καί ὀδυνηρῆς σὲ τέτοιες συνθήκες παρά βέβαια σὲ συνθήκες γρήγορης καί σταθερῆς ἀνάπτυξης, πού ἐπιτρέπει νὰ ἀποζημιώνονται, ἀπορροφῶνται ἢ ἀναπροσανατολίζονται τὰ ἀναποφικτα θύματα τῶν ἀλλαγῶν, εἴτε γιὰ ἄτομα πρόκειται εἴτε γιὰ οἰκονομικοὺς κλάδους εἴτε γιὰ γεωγραφικὲς περιοχές. Παράλληλα, ἡ Εὐρώπη βρίσκεται σὲ κρίση ἀναζήτησης τῆς προσωπικότητάς της, τῆς οἰκονομικῆς ἀλλά καί τῆς πολιτικῆς καί τῆς πολιτιστικῆς. Καί ὁ σχετικὸς προβληματισμὸς εἶναι, γιὰ ὅσους θέλουν νὰ βλέπουν πέρα ἀπὸ τίς ἀναρῆς διεθνεῖς συναντήσεις καί τίς προεκτικές τους διατυπώσεις, πολὺ βαρύτερος ἀπὸ ὅσο γενικά νομίζεται. Μικρὸ τμήμα του βγαίνει γιὰ τὴν ὥρα στήν ἐπιφάνεια: νομιματικὴ σταθεροποίηση μὲ βάση κοινὴ εὐρωπαϊκὴ πολιτικὴ, ρόλος καί ἐξουσίες τῆς Εὐρωπαϊκῆς Συνέλευσης πού θὰ ἐκλέγεται ἀπὸ τοῦ χρόνου μὲ ἄμεση καθολικὴ ψηφοφορία, κοινὸ προβληματισμὸ γύρω ἀπὸ τὴν ἐξοδὸ ἀπὸ τὴν κρίση καί τὴ νέου τύπου ἀνάπτυξη, περιλαμβανομένων καί τῶν χωρῶν τοῦ Νότου (συζητήσεις γιὰ ἓνα νέο «Σχῆδιο Μάρσαλ» γιὰ τὴν ἀνάπτυξή τους, εὐρω-αραβικὸς «διάλογος», κάποιες πρότερες συζητήσεις ΕΟΚ-ΚΟΜΕΚΟΝ, κλπ.). Ἐνα ἄλλο τμήμα, τὸ μεγαλύτερο, ἀπὸ τοῦ προβληματισμοῦ διεξάγεται ἀκόμα σὲ ἐπίπεδα ἀνεπίσημα καί μὲ σημαντικές διαμάχες ἀπὸ διαφορετικὲς κοινωνικο-οἰκονομικές, πολιτικές καί ἰδεολογικές, μὲ μιά λέξη ταξικές, σκοπιές, καί σὲ κάποια δείγματά του ἐπανέρχονται στὸ ἐπόμενο σημεῖο.

β) Ἡ ἑλληνικὴ συγκυρία, ἂν καί ἰδιαίτερα «παράδοξη» ὡς τώρα, ἐξελίσσεται ραγδαία. Δέν θὰ ἀναφερθῶ στὴ νέα τροπὴ τῶν διεθνῶν σχέσεων τῆς χώρας, τὴν κρίση τοῦ Κυπριακοῦ, τοῦ Αἰγίου καὶ τοῦ ΝΑΤΟ, πού σπρώχνουν ἀδήριτα—μετὰ τίς ἐμπειρίες τῆς δικτατορίας—σὲ ἀναζήτηση βιώσιμου «ἐναλλακτικῶν λύσεων» σὲ σχέσεις μὲ τοὺς παλαιότερους καί πρόσφατους μονόδρομους. Αὐτὰ εἶναι λίγο ὡς πολὺ γνωστά, καί ὑπάρχει σημαντικὴ συμφωνία τουλάχιστον σὲ ὅ, τι ἀφορὰ τὴ διαπίστωσή τους. Ζοῦμε ὅμως καί σὲ μιά περίοδο μὲ ἔντονα χαρακτηριστικὰ

10. Βλ. σημ. 4.

11. «Ἡ ΕΟΚ καί ὁ ἀνταγωνισμὸς Εὐρώπης-Ἀμερικῆς», *Νέα Σύνορα*, Ἀθήνα.

12. *L' Europa e il movimento socialista*, Adelphi, Milano, 1977.

13. Α. καί Μ. Παπαγιαννάκη, «Ἡ οἰκονομία τῶν νοτιοευρωπαϊκῶν χωρῶν», *Πολίτης*, Νο. 9.

«μεταβατικής», σέ σχέση με τό μέχρι τώρα «μοντέλο», κοινωνικο-οικονομικής καί πολιτιστικής ανάπτυξης τής χώρας. Σήμερα, περισσότερο από ποτέ άλλοτε, είναι συζητήσιμο τό αν μπορεί νά εξακολουθήσει νά λειτουργεί καί νά αναπτύσσεται ἡ ἐλληνική οἰκονομία καί κοινωνία, ὅπως χτές. Ὁχι, ὅπως συχνά λέγεται, γιατί δέν συνοδεύτηκε αὐτή ἡ ἀνάπτυξη ἀπό διαρθρωτικές ἀλλαγές, σέ ὅλα τά ἐπίπεδα. Ἀντίθετα, τέτοιες ἀλλαγές ὑπῆρξαν, καί πολύ σημαντικές, καί στήν παραγωγή καί στήν ἀπασχόληση καί στό ἐμπόριο καί στίς ἄλλες διεθνείς σχέσεις καί στήν κοινωνική σύνθεση τής χώρας. Οὔτε μόνο γιατί τέτοιες ἀλλαγές ἦλθαν «ἀπ' ἑξῶν», ὅπως μέ κάποια ξενόφρονη ἀπόχρωση τῶν ἀποστηρίζεται. Ἀλλά, γιατί τό ἐλληνικό μεταπολεμικό «μοντέλο» ἀνάπτυξης χαρακτηρίζεται ἔντονα ἀπό μία σειρά «προθώστερα»: στά ζεύγη οἰκονομία-κράτος, παραγωγή-κατανάλωση, ἐξαγωγές-εἰσαγωγές κλπ., τό σκέλος πού ὑπῆρξε καθοριστικό γιά τό ἄλλο δέν ἦταν αὐτό πού λένε τά ἐγγχειρίδια.

Τά προθώστερα αὐτά, πού δίνουν τόν «παράδοξο» χαρακτήρα τῆς στήν ἐλληνική ἀνάπτυξη καί πού μεταφράζονται καθημερινά στόν τύπο καί τίς ιδιαιτεκές ἡ ἐπίσημες κουβέντες σάν κάποιες ιδιομορφίες ἡ «τρέλλες» τῆς χώρας καί τοῦ λαοῦ τῆς, ἐξηγοῦνται βασικά ἀπό τήν παλαιότερη ἱστορία τῆς καί τῆς γεωπολιτικῆς τῆς θέσης. Καί ἡ μελέτη τους, ἀπαραίτητη ἂν καί μῆ ἐντάξιμος σ' αὐτό τό χῶρο, θά κατέληγε σέ ἀκόμη πῶ ἀνορθόδοξες διαπιστώσεις. Ἐν πάσῃ περιπτώσει, εἶναι βέβαιο ὅτι ἀπό τήν ἀρχή κιόλας τῆς μεταπολεμικῆς περιόδου ἡ σημαντική ἀμερικανική οἰκονομική παρέμβαση καί λίγα χρόνια ἀργότερα τὰ μεταναστευτικά ἐμβάσματα, οἱ τουριστικές εἰσπράξεις, τό ναυτιλιακό συνάλλαγμα, τὰ ξένα κεφάλαια (μεγάλο μέρος ἀπό τίς στατιστικές πού τὰ ἀφοροῦν εἶναι δραχμοποιοῦμενες καταθέσεις Ἑλλήνων) καί ὁ σχετικῶς ἀνετος δανεισμός, ἐμπόδισαν ἀποφασιστικά τό «πλοκάρισμα» μιᾶς τέτοιας ἀνάπτυξης τοῦ ἐλληνικοῦ καπιταλισμοῦ, ὅπως τό γνόρισαν πολλές ἀνάλογες περιπτώσεις σέ ὅλο ἀνάπτυξη» χῶρες. Μιά τέτοια πορεία εἶναι τελικά λιγότερο εὐθραυστη ἀπ' ὅσο φαίνεται καί «βεβαιώνεται» ἀπό τόσα πολλά χρόνια πού θά ἔπρεπε νά μᾶς προβληματίσει σοβαρά.¹⁴ Εἶναι ὅμως καί δύσκολο νά προβλεφθεῖ ἂν θά μπορέσει νά συνεχιστεῖ στοὺς παλιούς ρυθμούς. Ἐνῶ, παράλληλα, οἱ δυνατότητες πού ἀνοίγει ἡ παγκόσμια κρίση, σάν παράδοξο ἀντάλλαγμα γιά τὰ δεινά πού ἐπιφέρει, εἶναι μεγάλες γιά οἰκονομίες πού, ὅπως ἡ ἐλληνική, εἶναι ἐντατικά «προετοιμασμένες» γιά νά συμμετάσχουν στήν οἰκονομική «ἀναδίπλωση» καί τό νέο διεθνή καταμερισμό τῆς ἐργασίας, πού ἀναγκαῖα προωθεῖται. Ἡ

ἀνάγκη καί ἡ δυνατότητα νά «μαυρίσει» ἡ μήτρα τῶν διαβιομηχανικῶν ἀνταλλαγῶν στό ἐσωτερικό τῆς ἐλληνικῆς οἰκονομίας (πού μεταφράζεται σέ «καθετοποίηση» ὀρισμένων τουλάχιστον κλάδων, ἀλλά καί σέ δημιουργία νέων), νά ἐνισχυθεῖ ἡ παραγωγή καί ἡ παραγωγικότητα στό βιομηχανικό ἀλλά καί σέ ὅλους τοὺς ἄλλους οἰκονομικούς τομεῖς, τίς ὑπηρεσίες, τό κράτος, τήν παιδεία κλπ., εἶναι σήμερα περισσότερο ἀπό ποτέ ἄλλοτε φανερές.

Τά μέχρι τώρα «παράδοξα» τῆς ἐλληνικῆς ἀνάπτυξης μποροῦν σίγουρα νά βοηθήσουν ὥστε τέτοιες ἀλλαγές νά γίνουν μέ σχετικῶς χαμηλό κοινωνικό καί πολιτικό κόστος. Ὅμως, οἱ ἀλλαγές αὐτές καθαυτές δέν εἶναι μόνο θέμα ποσότητας καί ρυθμῶν τῆς χρηματοδότησής τους. Οὔτε αὐτή φαίνεται νά μπορεῖ νά συνεχίζει νά αὐξάνεται σέ ρυθμούς πού νά τίς καλύπτει. Ἐτσι, ἡ ἐνταξίη τῆς ἐν ΕΟΚ, ὅποιες καί ἂν εἶναι οἱ θεωρίες καί οἱ προθέσεις ἐδῶ κι ἐκεῖ, δέν ἔχει καί πολύ νόημα, ἂν δέν εἶναι ἡ ἀρχή, ἡ ἀφορμή καί τό ἐργαλεῖο γιά τέτοιες ἀλλαγές, πραγματικές στό διεθνές πλαίσιο καί στό ἐσωτερικό σύστημα τῆς χώρας, ἂν γίνει κινητοποίηση μέ ἐφικτοὺς στόχους καί ἀνάλογα μέσα. Ἐτσι, ἡ συνάντηση ΕΟΚ καί Ἑλλάδας ἀνοίγει δρόμους γιά τό μέλλον στό βαθμό πού θά σημαίνει καί θά συνεπάγεται ὀλοκλήρωση τῆς ἡμιτελοῦς πολιτικῆς καί οἰκονομικῆς φυσιογνωμίας τῆς ΕΟΚ, στό σημερινό καί αὐριανό πλέγμα διεθνῶν σχέσεων, καί ἐμβάθυνση τῆς εὐρωπαϊκῆς πολιτικῆς τῆς Ἑλλάδας μέ γνῶμονα τῆν καλύτερη δυνατή ἐνταξίη τῆς στήν ἐξέλιξη πού ὁδηγεῖ ἐκεῖ. Μ' ἄλλα λόγια, δοκιμάζεται ἡ δυνατότητα τῆς ΕΟΚ νά γίνει «οἰκονομικό ὑποκείμενο» στίς διεθνείς σχέσεις καθὼς καί πολιτικό ὑποκείμενο πού ἐκπέμπει «ἡγεμονική» πολιτική, ἀνεξάρτητα ἀπό τό ἂν οἱ σημερινές κυρίαρχες δυνάμεις στὸν εὐρωπαϊκό χῶρο εἶναι ἱκανές ἢ ὄχι γιά κάτι τέτοιο. Πού συνεπάγεται, ἀνάμεσα στ' ἄλλα, καί διαφοροποίηση ὡς πρὸς τίς δυὸ ὑπερδυνάμεις καί «σοσιαλδημοκρατική» πολιτική πρὸς τό λοιπὸ κόσμος, καί ἰδιαίτερα τῇ Ν. Ἑврῶπῃ, ὅπως τέτοια πολιτικὴ ἐνάρμοσαν οἱ Εὐρωπαῖοι μέχρι τώρα στήν ἐσωτερικὴ τους πολιτικὴ καί κοινωνικο-οικονομικὴ ζωὴ καί ἀνάπτυξη.

Καί δοκιμάζεται ἡ ἰκανότητα τῶν ἐλληνικῶν «ἰθύνουσῶν δυνάμεων» νά ἐφαρμόσουν σ' αὐτό τό πλαίσιο διεκδικητικὴ, δηλαδή «στρατηγική», πολιτικὴ πρὸς τὰ ἑξῶ, ὅπως ἀντικειμενικά θά ἀναγκαστοῦν νά κάνουν καί πρὸς τὰ μέσα, μὴ συνοδεύοντας πιά μόνο τὴ «φορὰ τῶν πραγμάτων» ἀλλὰ καί μεταβάλλοντάς τὴν μέ πρωτοβουλίες τους μιὰ καί φαίνεται νά πνευστιά.

Δέν πρόκειται, τελικά, μόνο γιά στρατηγικὴ προσαρμογὴ πρὸς τὴν ΕΟΚ, ἀλλὰ καί, περισσότερο ἀποφασιστικά, γιά ἐφεύρεση ἐνός νέου τύπου ἐλληνικοῦ ἐξευρωπαϊσμοῦ καί εἰσόδου στό «κέντρο», τό ἀναπτυγμένο δηλαδή τμήμα τοῦ διεθνoῦς καπιταλιστικοῦ συστήματος.

14. Βλ. καί τὴ σειρά ἔρθρων τοῦ Ξ. Ζολῶτα, «Ἡ συμβολὴ τῆς Ἑλλάδος στήν Εὐρωπαϊκὴ Κοινότητα» ἀπὸ τὴν 13/6/78 στήν *Καθημερινή*.

3. πιά γρήγορα καί πιά μακριά

Τά παραπάνω ὑπογραμμίζουν, ἂν μή τι ἄλλο, τουλάχιστον ὅτι ἡ τωρινή καί πιθανή πορεία τῆς εὐρωπαϊκῆς καί ἑλληνο-ευρωπαϊκῆς ἀνάπτυξης δέν μπορεῖ νά νοεῖται καί νά ὑπολογίζεται σάν εὐθύγραμμη καί ὁμοθετική. Καί εἶναι σίγουρα ἐλάχιστα ἀποδοτικό νά γίνεται πρόβλεψη μέ μόνη βάση τίς τάσεις τοῦ παρελθόντος καί τήν προέκτασή τους στό μέλλον. Μιά στρατηγική «προσαρμογῆς» τῆς ἑλληνικῆς οἰκονομίας καί κοινωνίας, βασισμένη σέ τέτοια ἀνάλυση καί τοποθέτηση, κινδυνεύει μεσοπρόθεσμα νά βρίσκεται καί πάλι σέ ἀνάγκη νέας «προσαρμογῆς» τρέχοντας τελικά πίσω ἢ γύρω ἀπό φαινόμενα πού ἐξελλίσσονται ἔξω ἀπό τά σχήματα πού τήν περιγράφουν.

Φυσικά, εἶναι κοινωνικά, πολιτικά καί ἰδεολογικά ἀδύνατο νά ἐπιτευχθεῖ κάποια ὑποθετική ὁμοφωνία γιά τό πῶς θά ἔπρεπε νά διερευνησομε τό μέλλον τῆς εὐρωπαϊκῆς καί ἑλληνο-ευρωπαϊκῆς ἀνάπτυξης, μιά καί σ' ἓνα βαθμό συμβάλλουμε καί στή διαμόρφωσή του μέ τίς διαφορές καί τίς ἀντιθέσεις πού ζοῦμε σήμερα καί προεκτείνουμε πρὸς αὐτό.

Δέν θά ἦταν ὅμως ἄσκοπος ὁ προβληματισμός γύρω ἀπό ὀρισμένα σημεία πού σήμερα συμπεκνώνουν, στό φῶς τῆς δημοσιότητας ἢ ἀκόμα στή σκιά τῶν «ὑπόγειων» ἐξελλίξεων, τίς ἀντιθέσεις καί τό διάλογο στήν Εὐρώπη, ἀλλά σίγουρα καί στήν Ἑλλάδα. Ἡ ἰδιομορφία τοῦ δικοῦ μας προβληματισμοῦ συνίσταται ὥστε στό τοῦ ἀνάλωσης ἀντιθέσεις καί διάλογοι πλέκονται γύρω ἀπό τά ἴδια προβλήματα, ἀλλά μέ ἀφετηρία τῆς διαφορᾶς (τῆν καθυστέρηση, λέγεται συχνά) πού σήμερα ὑπάρχει ἀνάμεσα στήν Ἑλλάδα καί τήν Εὐρώπη, τόσο σέ ὅ, τι ἀφορᾶ τό ἐπίπεδο ἀνάπτυξης ὅσο καί τήν ὥριμαση τῶν θεμάτων καί τῶν «προκλήσεων», πού ἔδω ἄπαιτεῖ «λύσεις» καί ἐκεῖ «ξεπέρασμα». Ἰδιομορφία, πού ἐπιβάλλει σ' ὅλους μας, ἀπ' ὅποια σκοπιά, ἓνα διπλό καί ἀντιφατικό στό χῶρο, ἀλλ' ὄχι στό χρόνο, καθήκον: τήν ἐπεξεργασία καί πρὸς πώληση ἀπώσεων καί πολιτικῆς γιά νά λυθοῖν βασικά προβλήματα τοῦ ἑλληνικοῦ «μοντέλου» ἀνάπτυξης (ὅπως γενικά τοποθετήθηκαν στό προηγούμενο κεφάλαιο), καί συνάμα προετοιμασία γιά τό ἀναγκαῖο ξεπέρασμά τους, πού μπορεῖ νά σημαίνει ἀφομοίωση ἀλλά καί ἀνατροπή τους. Στήν πραγματικότητα, τέτοια μεθόδευση ἐπιβάλλεται νομίμως γιά ὅλα τά ἀντικείμενα τοῦ σημερινοῦ δημοσίου διαλόγου στήν Ἑλλάδα. Ὅσο δόξω ὅμως μερικά χαρακτηριστικά (ἐπιλεγμένα ἀπό τήν πρόσφατη ἐπικαιρότητα) καί ἴσως ἐνοχλητικά (γιατί δέν ἀντιμετωπίζονται συνήθως ἔτσι) ἀπό αὐτά:

—Στίς σημερινές συνθήκες σοβαρῶν (καί πραγματικῶν αὐτῇ τῇ φορᾷ) ἀπειλῶν ἐναντίον τῆς ἐδαφικῆς ἀκεραιότητος τῆς χώρας καί τῆς ἐθνικῆς ἀνεξαρτη-

σίας καί ἀσφάλειας, ἡ ἐθνική ἐνότητα καί μιά ὕγιης καί ἐκσυγχρονισμένη μορφή ἐθνικισμοῦ εἶναι στοιχεῖα ἀπαραίτητα καί ρεαλιστικά γιά τήν οἰκοδόμηση τῆς ἑλληνικῆς πολιτικῆς τόσο στά ἄμεσα ἐπίμαχα σημεία ὅσο καί στόν ἐυρύτερο διεθνή χῶρο, γιά τήν ἐξασφάλιση τῆς δυνατότητας νά ἔχουμε σάν λαός τόν ἐλεγχό τῶν βασικῶν ἐπιλογῶν γιά τό μέλλον. Καί εἶναι, παράλληλα, βέβαιο ὅτι οἱ ἐπιλογές εὐρωπαϊκῆς πολιτικῆς, τίς ὁποῖες καλοῦμαστε νά χειριστοῦμε ζητώντας τήν ἔνταξη στήν ΕΟΚ, ἀπαιτοῦν ἀπό πολλές σκοπιές πορεία πρὸς ὑπερ-ἐθνικές ἢ διεθνικές μορφές συνύπαρξης καί δράσης, πού, χωρίς νά εἶναι ἀναγκαστικά ἀντι-ἐθνικές (ὅπως κάπου-κάπου ἀπό ἄγνοια ἡ ὑποκρισία ὑποστηρίζεται), ἀπαιτοῦν παραχωρήσεις τμημάτων τῆς ἐθνικῆς κρατικῆς κυριαρχίας πρὸς ὄργανα κοινοτικά καί πολυεθνικά. Ἡ ἑλληνική ἰδιομορφία βρίσκεται, ἐπαναλαμβάνω, ἀκριβῶς ἐκεῖ, δηλαδή στήν ἀνάγκη νά προωθηθοῦν παράλληλα καί ἀπό τώρα δύο, φαινομενικά ἀντιφατικές, γραμμές, ἐνίσχυσης τῆς ἐθνικῆς πολιτικῆς καί παραχώρησης δικαιωμάτων τῆς σέ πολυεθνική κοινοτική διαχείριση: φαινομενικά ἀντιφατικές, γραμμές, γιατί ἡ ἐξασφάλιση νομικά καί πολιτικά ἰσότητος συμμετοχῆς σέ πολυεθνικά, δηλαδή ἐθνικά ἀντιφατικά ἂν καί ὄχι ἀναγκαστικά καί αἰώνια ἀντιμαχόμενα, ὄργανα εἶναι ἀπλοῦστατα νέο πεδίο ἐθνικῆς πολιτικῆς καί, ὁπωσδήποτε, νέο πεδίο ἀνάπτυξης καί ὥριμασης τῶν ἐσωτερικῶν οἰκονομικῶν, κοινωνικῶν καί πολιτικῶν ἀντιθέσεων σέ ἓνα πιά προσαρμοσμένο καί ἀνάλογο μέ τῇ διεθνοποίηση τῶν παραπάνω χῶρων πλίσιο.

Μέ τέτοια τοποθέτηση, ἀνοίγει ὁ δρόμος γιά νά πάρουν τίς σύγχρονες διαστάσεις τους, τίς ἀναπόφευκτες, ὅλες οἱ ἀντιφάσεις καί ἀντιθέσεις τοῦ ἑλληνικοῦ ἐθνικοῦ χῶρου. Κι ἔτσι, δέν εἶναι ἀναγκαστικά ἡ ὑπερ-ἐθνικότητα τό τελειωτικό καί ὁριστικό κλείσιμο τῆς ὁποίας ταξικῆς διαμάχης μέ ἀντι-ἐθνικά μέσα. Ἡ ἱστορία δέν τελειώνει ποτέ. Ἀλλά, σίγουρα, μπορεῖ νά ξεπερνᾷ τῇ γραμμικῇ σέ κάθε φάσῃ ἐξέλιξη τῶν συνειδητῶν καί ἔτσι νά τίς βάξει σέ δοκιμασία. Καί ἡ παραπάνω περί τά ἐθνικά θέματα «ἀντίφαση» εἶναι σίγουρα πρωτογνωρη στοῦ δημόσιου διαλόγου τοῦ ἑλληνικοῦ χῶρου.

—Ἡ συμπεκνωμένη στό χρόνο ἐντατική πορεία πρὸς τήν ἔνταξη καί ἡ ἀναγκαῖα προσαρμογή πρὸς τοὺς θεσμούς τῆς ΕΟΚ (ὅπως νομοθετηθῶντες καί τοὺς κληροδοτημένους ἀπό τήν ἱστορία κάθε μέλους τῆς) ἀπαιτεῖ ἀναντίρρητα ἐντονὴ κινητοποίηση καί ἐπέμβαση τοῦ κρατικοῦ μηχανισμοῦ. Ἀναφέρθηκε παραπάνω σάν προώτερο καί θά ἀναφερθεῖ παρακάτω σάν ξεχωριστὴ ἰδιομορφία ὁ ρόλος τοῦ κράτους καί οἱ μεταμορφώσεις του. Ἐδῶ, ἄς ἐπιστημανθεῖ ὅτι ἡ αὐξημένη κρατικὴ εὐθὺνὴ ἀναποκρίνεται ὁπωσδήποτε στά καθήκοντα αὐτῆς τῆς φάσης, ἀλλὰ ἐρχεται σέ «ἀντίφαση» μέ τήν ἀναγκαῖα «κοινωνικοποίησή» τῆς καί μέ τόν καταμερισμό τῆς σύμ-

φωνα μέ επαγγελματικά, πολιτιστικά και τοπικά κριτήρια.

Σέ όλες τίς χώρες της ΕΟΚ (καί της Δ. Εϋρώπης), εκτός από τή Γαλλία μέχρι τώρα, τέτοιες διαδικασίες, καμιά φορά οδυνηρές, έχουν ήδη άρχισει να λειτουργούν ή βρίσκονται στο στάδιο της εφαρμογής: πέρα από τήν τοπική αυτοδιοίκηση μπορεί κανείς νά άναφέρει τήν «περιφερειοποίηση» της Ιταλίας, της Γερμανίας καί τοῦ Βελγίου, τήν «άπονομή» νέων έξουσιών στη Σκωτία καί τήν Ουαλλία (Μ. Βρετανία), τή σημαντικότετη άναμόρφωση τοῦ κρατικοῦ συγκεντρωτισμοῦ στην Ισπανία κλπ. Όπως καί τίς σημαντικές άρμοδιότητες πού κατακτήθηκαν ή παραχωρήθηκαν σέ επαγγελματικές, συνδικαλιστικές ή συνεταιριστικές οργανώσεις, σέ πολιτιστικούς οργανισμούς, σέ συνοικιακές επιτροπές, στον τομέα της πληροφόρησης καί επικοινωνίας, τή θελλώδη ανάπτυξη τών κάθε είδους συλλόγων, ενώσεων καί άλλων μορφών λαϊκής έκφρασης. Καί άλλες πιά προχωρημένες μορφές προαναγγέλλονται πιά όποιον διαβάσει πέρα από τούς κύριους τίτλους τών έφημερίδων.

Εκτός από τή γενικότερη σημασία τους, τέτοιες εξελίξεις έχουν ιδιαίτερο βάρος καί γιά τήν εξέλιξη τών σχέσεων καί αντιφάσεων άκόμα καί στο πλαίσιο της κοινοτικής πολιτικής καί πρακτικής. Δέν θά έπιμείνω στή συμβολική άξία τοῦ γεγονότος ότι στην Έλλάδα, άκόμη καί γιά τίς εθνικές επιτροπές διεθνών οργανισμών (ιδιωτικές καί θελονοτικές αυτές), τό κράτος αποφασίζει νά διορίζει αυτό τά μέλη τους ούτε καί στην πιά πραγματική καί πιά επικίνδυνη από τώρα κιάδα τάση γιά χειραγώγηση, μέ άποκλειστικά κρατικής έμπνευσης καί οὔτοπικά «όμόφωνη» αντιπροσώπευση, όλων τών πολυάριθμων καί πολυεπίκλιων συνεδριάσεων, συναντήσεων, έπίσημων καί άνεπίσημων, σεμιναρίων, άλληλογισκώσεων καί διαπραγματεύσεων, πού πλέκουν τόν καμβά τών σχέσεων Έλλάδας-ΕΟΚ καί τών εξελίξεών τους. Στην ΕΟΚ θά μπει δόλοκληρη ή «έλληνική πραγματικότητα», μέ τίς αντιφάσεις της καί τήν ήδη αύξημένη πολυφωνία της, είτε αυτό προκαλεί φόβους είτε όχι. Τό πρόβλημα πού έπισημαίνεται έδω, της αναγκαίας αύξημένης έδυνος τοῦ κράτους καί της έξίσου αναγκαίας αποδυνάμωσης της καί γενικεύσης της σέ όλα τά συστατικά στοιχεία της έλληνικής κοινωνίας, έχει σήμερα περιορισμένες άκόμη έπιπτώσεις στο συγκεκριμένο πεδίο της ένταξης. Θά έχι όμως όλο καί μεγαλύτερη σημασία στην αύριανή πορεία της καί τή μεθαιριανή πετυχημένη ή όχι εμπέδωσή της. Καί έδω, έπίσης, τό πρόβλημα δέν είναι άπλως προσαρμογή της κρατικής πολιτικής άλλα επανεφεύρεσή της καί ξεπέρασμά της, χωρίς δυστυχώς νά είναι σήμερα δυνατό νά προβλέψει κανείς ρεαλιστικά πώς τέτοιες άλλαγές μπορούν νά προωθηθούν.

— Άνάλογα πρόβλήματα άπορρέουν από μία κάπως

πιά άνοιχτή θεώρηση τών προβλημάτων της οικονομικής καί κοινωνικής ανάπτυξης της χώρας. Είναι άπαραίτητο νά προωθηθεί καί ολοκληρωθεί ή σημαντική φάση έκβιομηχάνισης, άλλ' είναι έξίσου άπαραίτητο νά προβλεφθούν από τώρα τά προβλήματα της «μεταβιομηχανικής» κοινωνίας. Όχι μόνο όπως αυτά τίθενται σήμερα στην ΕΟΚ, άλλα καί όπως θά τεθούν αύριο. Οί δυναμικοί κλάδοι της βιομηχανίας μας πιθανότατα αύριο νά είναι βάρος γιά τό σύνολό της, άνάλογα μέ τίς εξελίξεις τόσο στην ΕΟΚ όσο καί στον έκβιομηχανιζόμενο Τρίτο Κόσμο. Ήδη οί άραβικές χώρες κατάληξαν σέ ένα πρώτο κατάλογο βιομηχανιών, τίς όποιες σκοπεύουν νά αναπτύξουν, καί ζητούν από τήν ΕΟΚ νά «φρενάρι» τήν ανάπτυξη τους ώστε νά υπάρξει μία κάπως πιά έναρμονισμένη βιομηχανική ανάπτυξη τών δυό κόσμων πού σήμερα συζητούν στα πλαίσια τοῦ ευρω-αραβικοῦ διαλόγου.¹⁵ Μέ ποιά πλευρά θά θέλαμε νά εϋθυγραμμιστεί σήμερα καί αύριο ή έλληνική βιομηχανία; Καί τί μέλλον διαγράφει ή κάθε έπιλογή;

—Τό ίδιο καί γιά τή γεωργική ανάπτυξη. Ένώ από τή μία μεριά έπείγει, όποιος καί άν είναι ό κοινωνικο-οικονομικός καί πολιτικός προσανατολισμός της χώρας, ό έκσυγχρονισμός της γεωργίας, ή αύξηση της παραγωγικότητάς της μέ όλα τά άναπόφευκτα έπακόλουθα, όπως ή μείωση τοῦ γεωργικοῦ πληθυσμοῦ, ή δραστική περικοπή της αὐτοκατανάλωσης, ή εφαρμογή καθαρά βιομηχανικών καί ορθολογιστικών μέθόδων, από τήν άλλη μεριά, από τώρα καί δλας, θά πρέπει νά προβληματιζόμαστε γιά τήν προώθηση μιάς άλλης, μεθαιριανής, πολιτικής. Οί αύξανόμενες άπαιτήσεις γιά άλλα καί καλύτερη ποιότητα ζωής, ή άνάγκη νά προστατευτεί καί διατηρηθεί τό φυσικό περιβάλλον (πού σέ σημαντικό βαθμό είναι καί ανθρώπινο δημιούργημα), ή εξισορρόπηση τών άστικών κέντρων, ή στρατηγική σημασία όρισμένων προϊόντων διατροφής κλπ., είναι καί θά είναι όλο καί περισσότερο παράγοντες πού θά όθουν, άν όχι σέ μία ρομαντική «έπιστροφή στή φύση ή τό χωριό», σέ μία ριζική άνεθεώρηση τών αντίληψεων γιά τήν ύπαιθρο καί τήν «έπαρχία», σέ μία νέα συνολική θεώρηση της οικονομίας τους καί της κοινωνίας τους.

—Τό ίδιο καί γιά τήν άπασχόληση: ή πλήρης καί συνεχής άπασχόληση είναι καίριος στόχος μιάς ίσορροπημένης οικονομικής καί κοινωνικής πολιτικής σήμερα. Ή εξέλιξη όμως τών παραγωγικών δυνάμεων, άλλα καί τών αντίληψεων γιά τή ζωή καί τή «χρήση» της, θέτει καί θά θέσει σίγουρα αύριο ή μεθαύριο σέ ίσχυρή δοκιμασία καί από τή θεωρούμενη άπαρασάλευτη άρχή.¹⁶ Μέ τόν όρο της εξασφάλισης της κοινωνικά άποδεκτής διαβίωσης, ή μερική, έναλλακτική, καί ή κατά διαστήματα άπα-

15. Le Monde, 12/11/77.

16. P. Drouin, «Contre le plein emploi», *Le Monde*, 27/5/78.

σχόληση θὰ προβάλλεται, καὶ ἤδη προβάλλεται, ἀπὸ κάποιους διορατικούς ἐρευνητές καὶ σάν λύση στὴν ἀγωνιώδη καὶ μακροχρόνια μάταιη ἀναζήτηση τῆς πλήρους ἀπασχόλησης μὲ τὶς σημερινές νόρμες καὶ σάν διέξοδος στὶς πολυάριθμες καὶ διαφοροποιημένες ἀναζητήσεις, προτιμήσεις κλπ. τῶν ἀτόμων. —Τὸ ἴδιο καὶ σέ ὅ,τι ἀφορᾷ τὴν ἐνέργεια ἢ τὴν τεχνολογία. Ἡ ἀνάπτυξή τους, στρατηγικῆς σημασίας σήμερα, πρέπει νὰ προχωρεῖ μὲ παράλληλη σκέψη καὶ προβληματισμὸ γιὰ τὰ ὅρια πού αὐριο ἢ μεθαύριο θὰ εἶναι εὐκαταὶο ἢ ἀναγκαῖο νὰ μὴν ξεπερασθοῦν, γιὰ τὶς ἐναλλακτικές λύσεις πού θὰ εἶναι ὥριμες (τόσο περισσότερο δὲ ὅσο τὶς περιλαμβάνουμε ἀπὸ τώρα στὶς ἐνασχολήσεις μας) γιὰ μίαν ἄλλη ἀνάπτυξη καὶ τρόπο ζωῆς, γιὰ τὸ ξεπέρασμα τῶν προβλημάτων πού θὰ θέτουσιν σέ ὅλα τὰ ἐπίπεδα τῆς κοινωνικῆς ζωῆς, ὅπως ἤδη γίνονται φανερά σὺν ὁ ἄμεσο μέλλον τῶν εὐρωπαϊκῶν χωρῶν.¹⁷

—Γενικότερα τέλος, ἴδιες σκέψεις μποροῦν νὰ ἀνταλλαγθοῦν σχετικὰ μὲ τὸ «μοντέλο» κατανάλωσης πού ἐκφράζει τὸν τρόπο ζωῆς μας καὶ ἐπηρεάζει σημαντικὰ καὶ τὴν ὀργάνωση τοῦ τρόπου παραγωγῆς καὶ ἀναπαραγωγῆς. Ἐνῶ εἶναι θεμιτὴ καὶ ἀναπόφευκτη ἡ ἀπαίτηση πού γιγαντώνεται παντοῦ στὴν Ἑλλάδα γιὰ γενίκευση τοῦ «μοντέλου» αὐτοῦ (βασικὰ μέχρι χρέις «ἀθηναϊκοῦ» καὶ μὲ προέλευση τὰ «μοντέλα» τῶν ὀριμῶν καπιταλιστικῶν δυτικῶν κοινωνιῶν, μὲ τὰ καλὰ τους καὶ τὰ ἄσχημά τους, μὲ τοὺς ντόπιους ἐκχυδαίστους τους καὶ τὴν σχετικὴ ἐξασφάλιση καὶ ἐξαγρίαση πού τοὺς προσδίδει ἡ νεο-πλουτικὴ καὶ μικροαστικὴ κυρίαρχη δομὴ τῶν ἀστικῶν μας κέντρων), ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ εἶναι ἡδη καιρὸς γενικότερου προβληματισμοῦ γιὰ τὶς συνθηκὲς ξεπεράσματος του. Ὅχι μόνο γιὰτί σήμερα, πέρα ἀπὸ τὶς ἐξοργιστικές του κοινωνικὲς ἐκφάνσεις, εἶναι βάρος καὶ ἄγχος γιὰ τὴν παραπέρα ἱεραρχημένη ἐσωτερικὰ καὶ ἐξωτερικὰ οικονομικὴ ἀνάπτυξη τῆς χώρας (Δέν εἶναι δύσκολο νὰ προβλέψει κανεὶς μὲ ἀρκετὴ πιθανότητα ὅτι καὶ οἱ δύο αὐτές ὁγκεῖς του εἶναι δυνατό, ὑπὸ προϋποθέσεις, νὰ ἀφομοιωθοῦν μεσοπρόθεσμα ἀπὸ τὸ δυναμισμό τῆς οικονομίας καὶ τὴν ἀργή, καθυστερημένη κιόλας, ἀλλὰ ἀμείλικτη κοινωνικὴ «τακτοποίηση» στὶς πόλεις καὶ στὴν ὑπαίθρο.), ἀλλὰ πολὺ περισσότερο, γιὰτί καὶ ἔτσι «ἀφομοιωμένο» δὲν ἀνταποκρίνεται στὶς προοπτικὲς μίας ὁποιασδήποτε δυνατῆς καὶ ἐνδεχομένης ἐξόδου ἀπὸ τὴν κρίση καὶ στὴ σταθεροποίησή τῆς παραπέρα κοινωνικο-οικονομικὴ ἀνάπτυξή σὲ ἄλλες νέες καὶ πιο στερεές βάσεις.

Μὲ τὰ παραπάνω παραδείγματα, στηριγμένα σὲ κάποιες λαθάνουσες ἀνησυχίες πού ἤδη κυκλοφοροῦν «ὕπογραφο» στὴν Ἑλλάδα καὶ πολὺ πιο ἀνοιχτὰ στὴν Εὐρώπη, θέλω νὰ δείξω ὅτι σὲ καμιά περί-

πτωση τὰ προβλήματα πού ὀριμάζουν στὴ χώρα μας δὲν πρέπει νὰ ἀντιμετωπιστοῦν μὲ κάποια σύγχρονη ἐκδοσὴ τοῦ laissez faire, laissez passer, οὔτε μὲ καμιά ρουσσοϊκῆς προέλευσης ἐπιστροφὴ πρὸς τὰ πίσω. Ἀπαιτοῦν ξεπέρασμα «ἀπὸ τὰ μπρὸς», καὶ αὐτὸ ἐπιβάλλει γενικότερη στρατηγικὴ σύλληψη, πέρα κι ἀπὸ τὴν προβληματικὴ τῆς ἐνταξῆς στὴ σημερινὴ Εὐρώπη, πού κι αὕτη, μετὰ τὴν ἀποδοχή τῆς, πάλι «ἀπὸ τὰ μπρὸς» ἀφομοιώνεται γόνιμα στὴν πολιτικὴ πρακτικὴ καὶ τὴ στρατηγικὴ τῆς ἀνάπτυξης.

Ἔτσι, θὰ ἔλεγα συμπερασματικὰ ὅχι μόνο πὼς ἀπαιτεῖται τὸ ξεπέρασμα τῆς «στρατηγικῆς τῆς προσαρμογῆς» πρὸς τὴν ΕΟΚ καὶ ἡ οἰκοδόμησι μιᾶς γενικότερης στρατηγικῆς ἐξευρωπαϊσμοῦ, ἀλλὰ καὶ πὼς ἡ στρατηγικὴ αὕτη, στὴ συγκεκριμένη συγκυρία, ἀπὸ τώρα κιόλας πρέπει νὰ θέσει καὶ στόχους πιο πέρα ἀπὸ τοὺς ἄμεσα ὁρατοὺς σήμερα, ὥστε μετὰ τὴν ἐνταξὴ νὰ μὴν βρεθεῖ ἡ ἑλληνικὴ συμμετοχὴ, ἀπὸ τὴν ἴδια τὴ σύστασή της καὶ τὶς ἀντιλήψεις της, οὐραγὸς καὶ παθητικὸς συνεταῖρος γιὰ τὸ μοῖρασμα τῆς «τοῦρτας» ἀλλὰ καὶ ἐνεργὸς συνεμπνευστὴς τῶν μελλοντικῶν συνταγῶν γιὰ τὴν κατασκευὴ τῆς.

4. τὸ κράτος καὶ οἱ ἀντιφάσεις του

Ἡ τρίτη ἰδιομορφία τῶν ἀναγκαίων στρατηγικῶν ἀναπροσανατολισμῶν μὲ ἀφορμὴ τὴν ἐνταξὴ μας στὴν ΕΟΚ, ἀφορᾷ τὸ σημερινὸ ἑλληνικὸ κράτος.

Μὲ βάση ἕνα συνοπτικὸ καὶ σχηματικὸ ἀνθρωπομορφισμό, πολὺ συχνὰ ἀποδίδονται ἡ ἀνατίθενται σὲ αὐτὸ τὸ κράτος εὐθύνες καὶ καθήκοντα, λειτουργίες καὶ προθέσεις ἢ στόχοι πού συγκεντρώνονται ἀπὸ ὅλες τὶς περιοχὲς τῆς κοινωνικῆς καὶ οικονομικῆς δομῆς τῆς χώρας, ἐνισχύοντας ἔτσι μιά κάποια σύγχυση στὰ ἐπίπεδα ἀνάληψης, στὶς ἰδέες καὶ τὶς προτάσεις (πρόσφατα ἀκόμη ζητεῖται ἀπὸ τὸ κράτος νὰ σταματήσῃ τὴν ὑπερκατανάλωση τοῦτου ἢ ἐκεῖνου τοῦ εἶδους, νὰ διατάξῃ τὴν καθήλωση σὺν τῶν τιμῶν, νὰ φέρῃ πίσω ἐκείνην ἢ τὴν ἄλλη κατηγορίαν μεταναστῶν, νὰ ἐξυγιάνῃ τὰ ἥθη κλπ.).

Εἶναι δύσκολο ὁμολογοῦμένως νὰ ἀποφύγει κανεὶς τέτοια θεωρητικὰ καὶ πρακτικὰ διὰβήματα. Ἀπὸ τὴ μιά μεριὰ τὸ κράτος στὴν Ἑλλάδα ἀφήνει καθημερινὰ νὰ ἐννοηθεῖ ὅτι ἀσχολεῖται μὲ τὰ πάντα καὶ ὅτι ἔχει καὶ δίνει λύσεις σὺν πάντα («ὁ κ. Ὑπουργός, νομάρχης κλπ. συνεκάλυψε σύσκεπιν καὶ ἔδωσε ὁδηγίαν διὰ τὴν λύσιν τῶν προβλημάτων...»). Ἀπὸ μίαν ἄλλη μεριὰ εἶναι ἀλήθεια, δυνάμει ἐπιτόθηκε παραπάνω, ὅτι τὸ ἑλληνικὸ κράτος ὑπῆρξε βασικὸς παράγοντας γιὰ τὴ διαμόρφωση βασικῶν χαρακτηριστικῶν τῆς ἑλληνικῆς οικονομίας καὶ κοινωνίας, ἐνῶ σὺν δυτικο-εὐρωπαϊκὸ «μοντέλο» ἡ πορεία μπορεῖ νὰ ἀναλυθεῖ καὶ ἀντίστροφα. Τέλος, εἶναι δύσκολο νὰ ἀπαλλαγεῖ κανεὶς ἀπὸ μίαν παραδοσιακὴ (γεννημένη ἀπὸ τὴ σταθερὴ ἀδυναμία τοῦ ἀστικοῦ

17. Βλ. καὶ τὴ γενικότερη ἀνάλυση τοῦ Amory B. Lovins, *Stratégies énergétiques planétaires*, Christian Bourgois Editeur, Paris, 1975.

οικοδομημάτων στη χώρα από πολύ παλιά) αντίληψη «κρατισμού», αντίληψη που ενισχύθηκε από την αυθαίρετη, αν και σύμφωνη με τα «μοντέλα» του «υπαρκτού σοσιαλισμού», σύγχυση κρατισμού και σοσιαλισμού.

Στήν αντίληψη που περιληπτικά εκτίθεται στα προηγούμενα σημεία, σχετικά με τις αναγκαίες αναθεωρήσεις που επιβάλλονται από μία νέα στρατηγική με άφορμή την ένταξη στην ΕΟΚ, περιέχονται ασφαλώς στοιχεία που προϋποθέτουν ή επιβάλλουν ενίσχυση του κρατικού παρεμβατισμού, όπως και στοιχεία που άμεσα ή έμμεσα, βραχυχρόνια ή μακροχρόνια, συνεπάγονται αλλοίωση και μείωσή του.

Συμβαίνει όμως, και η θέση αυτή εκφράζεται άφοριστικά αν και θα χρειαζόταν πολλή έρευνα και μελέτη, το ελληνικό κράτος να είναι αδύνατο εκεί όπου απαιτείται ενίσχυση του ρόλου του και πανίσχυρο εκεί όπου απαιτείται εξασθένησή του. 'Η αντιφατική, επιφανειακά μόνο, αυτή θέση εικονογραφείται καθημερινά με τις αλληλοδιαδεχόμενες και εξίσου αντιφατικές ή παράδοξες κοινωνικές, οικονομικές και πολιτικές διεκδικήσεις και τα αντίστοιχά τους υπαρκτά ή φανταστικά προβλήματα.

Σάν μία πρώτη υπόθεση θα πρότεινα την εξής: το ελληνικό κράτος είναι πανίσχυρο, στους θεσμούς του και στην πρακτική του, σέ ό,τι αφορά τόν τομέα δράσης του, που εξασφαλίζει την κρατική κυριαρχία, επιβολή και καταστολή στη γενικά πλαίσια μιας «κλασικής» μετωπικής ταξικής αντιπαράθεσης: 'Ο κρατικός μηχανισμός, προστατευμένος από αλλαγές και μεταρρυθμίσεις από ένα ισχυρό νομικό καθεστώς, είναι ιδιαίτερα παρών και μέχρι τώρα αποτελεσματικός σε λειτουργίες, όπως η ασφάλεια και η αστυνόμευση, ο στρατός, η δικαιοσύνη. 'Όπου δε χρειάστηκε, πέρα από την επιβολή, να έχει και απόψεις, τις διαμόρφωσε με την επιδίωξη μιας αψύσικης και τεχνητής ομοφωνίας (από τα εκπαιδευτικά προγράμματα μέχρι...το πρόγραμμα των εθνικών εορτών στους δήμους και τις κοινότητες), την οποία μέχρι χτές πετύχαινε σε σημαντικό βαθμό, αλλά πάλι με μεθόδους επιβολής.

Αντίθετα, το κράτος και ο μηχανισμός του είναι ιδιαίτερα αδύναμο στις «διαχειριστικές και λογιστικές» του λειτουργίες, καθώς επίσης και στις ήγμεονικές του επιδιώξεις, εκείνες δηλαδή που σε κάθε περίπτωση εξασφαλίζουν τη συναίνεση των διοικουμένων. Οι έπιτελικές του λειτουργίες δέν στηρίζονται σε θεσμικό και διαδικασίες, παράλληλες με τη ρουτίνα της καθημερινής διοίκησης. 'Η ίδια η διοίκηση δέν μπήκε ακόμα στην εποχή της επιστημονικοτεχνικής οργάνωσης (αυτοματισμός, ηλεκτρονική, «οργάνωση γραφείων»...) και μεθοδολογίας (συζητείται σάν επανάσταση η άπλη ιδέα, γιά τόν άνυποψίαστο πολίτη, τού νά γτιάχνεται ο προϋπολογισμός μέ βάση τις κάθε φορά προβλεπόμενες ανάγκες κι όχι μέ προσαύξηση τών περασμένων

κονδυλίων...)¹⁸ 'Ο προγραμματισμός, καραμέλλα που γλυκαίνει τις άνησυχίες γιά τó μέλλον, δέν εκφράζεται θεσμικά σε κανένα ξεχωριστό εθνικό έπιπέδου όργανο. 'Η διπλωματία διαμορφώνεται σάν κλάδος κρατικής δράσης μέ τις αντίληψεις τού περασμένου αιώνα (πόσοι διπλωμάτες μας δέν εξακολουθούν νά υπερασπίζονται συγκεκριμένες θέσεις, συχνά ιδιαίτερα στρυφνές από τεχνική άποψη, μέ αναφορές στους άρχαίους 'Ελληνες και στην «ευρωπαϊκή συμφωνία τών εθνών» και μόνο...). Οι προσανατολισμοί και ή διάρθρωση τού εκπαιδευτικού συστήματος, όταν δέν ανατίθενται χωρίς λόγο σε ξένους έμπειρογνώμονες, παραπαίουν άκόμη άνάμεσα σε ξεπερασμένες διαμάχες (περί άνθρωπιστικής και τεχνικής παιδείας, περί γλώσσας κλπ.) και σε άφοπλιστικά κομικές ένασχολήσεις γύρω από τις λεπτομέρειες της έπαρσης της σημαίας, την ύποχρεωτική προσευχή, τά μοντέλα και χρώματα μέ τις ποδιές τών μαθητριών και άλλα συνταρακτικά. 'Η πολιτική της πληροφόρησης και τών μέσων ενημέρωσης βρίσκεται πάντα καθηλωμένη σε αντίληψεις που θά νόμιζε κανένας έμπνευσμένες από παλμπαιδισμό, πέρα από τόν προφανή πατερναλισμό και την έπιφαση όμοφωνίας που συχνά έπισημαίνονται. Καί, γενικότερα, ή πάγια κρατική πολιτική άπέναντι στις ζυμώσεις της ελληνικής κοινωνίας είναι σε μεγάλο βαθμό στρουθοκαμηλική, άγνοώντας την ύπαρξη και σημασία τών κάθε είδους αυτόνομων εκφράσεων λαϊκής, συνδικαλιστικής ή άλλης γνώμης, ύποκαθιστώντας τες μέ έπίσημες και χωρίς πραγματικής βάση όργανώσεις και φωνές, δείχνοντας έπι εκπληκτική και έπικίνδυνη άδυναμία διάλόγου, άναμέτρησης και συμπερίληψης τών πραγματικών διεκδικήσεων και προτάσεων στις κυβερνητικές γραμμές δράσης (χαρακτηριστικό παράδειγμα ή σύνθεση τού πρόσφατου Συμβουλίου Κοινωνικής και Οικονομικής Πολιτικής—ΣΚΟΠ—θεσμού που θά μπορούσε πράγματι νά είναι σημαντικό στην παραπάνω προοπτική).

Τέλος, το ελληνικό κράτος είναι εξαιρετικά αδύναμο άπέναντι στην άπειθαρχία ή άνταρσία πολλών κοινωνικών στρωμάτων ή ομάδων (που διαρκώς διευρύνονται), που θεωρητικά άνήκουν ή θά έπρεπε νά άνήκουν στο γενικότερο πλέγμα κοινωνικών συμπεριχών που τó στηρίζουν στη σημερινή του μορφή. Καί που άρνούνται, σε έντελως συντεχνιακό πνεύμα και μέ συστηματικά έπιθετικό τρόπο (μέ τη βοήθεια κάπου-κάπου ή ψευδοεπαναστατικής ή ψευδομεταρρυθμιστικής ιδεολογίας και ύποστηρίξεις από πολλές πολιτικές δυνάμεις συμπολίτευσης και αντιπολίτευσης), οποιαδήποτε άλλαγή ή προσαρμογή στην εξέλιξη και, αντίθετα, διεκδικούν ένα προνόμιο: ή βασική αυτή άδυναμία (έντονη και ιδιότυπη στην 'Ελλάδα) άφορά ένα τεράστιο φάσμα τομέων

18. 'Η μέθοδος τού λεγόμενου Zero Base Budget.

καὶ προβλημάτων. Ἀπὸ τὴν ἀτιμώρητη εἰσβολὴ λεωφορειούχων στὴ Βουλῇ, μέχρι τὴν ἀδυναμίᾳ ἐπιβολῆς μεταρρυθμίσεων στὸ ἐξωτερικὸ ἐμπόριο, στὴν κυκλοφορία καὶ τὶς συγκοινωνίες, στὴν ἐφαρμογὴ στοιχειώδους φορολογικοῦ ἐλέγχου, στὴν προστασία τοῦ περιβάλλοντος στὴν πόλιν καὶ στὴν ὑπαιθρον, στίς συναλλαγὰς ποὺ ἀφοροῦν στὴ γῆ, στὴ στοιχειώδη τήρηση ἢ ἐφαρμογὴ ἀποφασισμένων πολεοδομικῶν ἢ χωροταξικῶν διατάξεων—καὶ ἢ ἀπαρίθμηση εἶναι μόνον δειγματοληπτικὴ ἀπὸ τὸν πρόσφατο Τύπο. Ἐτσι, τὸ κράτος γίνεται κοινωνικὰ ἀναξίπιστο καὶ αὐτο-ἀφοπλίζεται ἐνῶντες νέων ἀναγκῶν παρεμβάσεων.

Ἡ παραπάνω ὑπόθεση εἶναι σίγουρα σχηματικὴ καὶ δὲν φιλοδοξεῖ νὰ ἀναλύσει σὰν τέτοια ὅλες τὶς σημερινές κατευθύνσεις τῆς κυβερνητικῆς πολιτικῆς. Ἐπισημαίνει ὅμως τουλάχιστον τὴν κληρονομία τῆς, καὶ τὴν κληρονομία τοῦ ὁποῦο διαδόχου τῆς. Στὴν καλύτερη περίπτωση, ζοῦμε σὲ μιά μεταβατικὴ περίοδο κατὰ τὴν ὁποία ἡ κληρονομία αὐτὴ ὑποθιγέται τὴν ὁποία πραγματικὴ προσπάθεια γιὰ ἀνανέωση καὶ ἀναθεώρηση τῆς ἑλληνικῆς πολιτικῆς. Ἐπιγραμματικά, μπορεῖ κανεὶς νὰ διαπιστώσει ὅτι σήμερον ὁ κρατικὸς «τεχνοκρατικὸς» καὶ πολιτικὸς μηχανισμὸς «μπλοκάρει» τὶς πρωτοβουλίες τῆς πολιτικῆς ἡγεσίας, ἐνῶν δὲν πάει πολὺς καιρὸς ποὺ ἡ τελευταία δεχτόν ἐντονες κριτικές ἀκριβὰς γιὰ τὸ ἀντίθετο.

Καὶ ὅμως, καὶ αὐτὴ εἶναι ἡ παράδοξή ἰδιομορφία, ἀπ' αὐτὸ τὸ κράτος ζητεῖται νὰ χειραγωγῇ τὶς τάσεις ποὺ συζητοῦνται ἐδῶ γιὰ αὐριον καὶ μεθαύριον, εἴτε χωρὶς τὴν ἐνταξὴ εἴτε μὲ αὐτήν, καὶ ἰδιαίτερα μὲ αὐτήν. Τοῦ ζητεῖται δηλαδὴ νὰ κινητοποιηθεῖ ἐδῶ γιὰ νὰ ἐνισχύσει τὴν παρέμβασή του, καὶ ἐκεῖ γιὰ νὰ τὴ...μειώσει, μ' ἓνα λόγο νὰ ἀνατοποθετήσῃ τὶς συντεταγμένες του. Καὶ αὐτὸ, ἀπέναντι ὅχι μόνον στὴν ΕΟΚ, ἀλλὰ καὶ σὲ γενικότερες προκλήσεις ποὺ καὶ τὴν ἴδια τὴν ἐνταξὴ μποροῦν νὰ φαλκιδεύουν: ἀπέναντι στὸ συνεχιζόμενον πληθωρισμὸ, τὴ συναικόλουθη οἰκονομικὴ καὶ κοινωνικὴ ἐξαχρείωση καὶ ἐξαγρίωση καὶ τὴ μειωμένη κοινωνικὴ συνείδηση, ἀπέναντι στὰ νέα καθήκοντα ποὺ βάζει ἡ κρίσις, ὁ νέος διεθνὴς καταμερισμὸς τῆς ἐργασίας καὶ ἡ «νέα διεθνὴς οἰκονομικὴ τάξη», ἀπέναντι στὴν ἀνάγκη οὐσιαστικῆς ἐθνικῆς ἐνότητος καὶ ὁλοκληρώσεως (ποῦ προϋποθέτει ἀναγνώριση καὶ ὄχι παραμέριση, ὅπως νομίζουν πολλοί, τὸν πλουραλισμὸ, δηλαδὴ τῆς κοινωνικῆς πολυφωνίας καὶ διαφοροποίησης), ἀπέναντι στὴν πρόκληση τῆς τεχνολογικῆς ἐπανάστασης καὶ τὸν συνακόλουθον ἀναγκαῖον ἀλλάγων, στὴν ἐκπαίδευση καὶ τὴν πολιτιστικὴ πο-

λιτικὴ, ἀπέναντι στὴν ἀνάγκη γιὰ μιά νέα στελεχιακὴ πολιτικὴ κλπ. Εἶναι καὶ αὐτὴ μιά ἀπὸ τὶς κύριες ἰδιομορφίες τοῦ ἀπαραίτητου ἀναπροσανατολισμοῦ τῆς ἑλληνικῆς ἀνάπτυξης, καὶ δὲν εἶναι ἡ μικρότερη.

5. γιὰ μίαν ἄλλη συνολικὴ θεώρηση

Οἱ παραπάνω σκέψεις περιστράφηκαν γύρω ἀπὸ κάποιες ἰδιομορφίες, ἀνάμεσα σὲ πολλές, ποὺ χαρακτηρίζουν τὴν ἑλληνικὴ πορεία πρὸς τὴν ἐνταξὴ καὶ ποὺ συχνὰ εἶναι παρούσες, ἄμεσα ἢ ἔμμεσα, σὲ ὁποιοδήποτε προβληματισμὸ ποὺ ξεπερνᾷ τὰ στενά τεχνικὰ ὅρια τῆς διαπραγματεύσεως γιὰ τὴν ἐνταξὴ αὐτὴ καθαυτῇ. Θὰ μπορούσε νὰ ληφθεῖ σὰν ἀφετηρία ἡ ὁποιαδήποτε ἄλλη πρόφασις ἢ ἀφορμὴ, γιὰ νὰ ἐπισημανθοῦν τὰ προβλήματα ποὺ θίγονται ἐδῶ. Χαρακτηρίζοντάς τα σὰν ἰδιομορφίες, θέλησα νὰ ἀναφερθῶ στὴ θεωρητικὴ δυνατότητα—ποῦ ὑπάρχει πάντα σὲ ὅποιαν ἀνάλυση προσπαθεῖ νὰ μὴ εἶναι «ἰδεολογικὴ», δηλαδὴ κλειστὴ ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς—νὰ «λυθοῦν», δηλαδὴ νὰ ξεπεραστοῦν μὲ τὴν ὀρθὴ τοποθέτησή τους.

Συνηθίζεται τέτοιες ἀναλύσεις νὰ ἀκολουθοῦνται ἀπὸ ἓνα, λίγο ὥς πολὺ ἐξαντλητικὸ, κατὰλογον μέτρων ποὺ μποροῦν καὶ πρέπει νὰ προωθῶντο. Δὲν εἶναι αὐτὴ ἡ πρόθεσή μου, ἂν καὶ ἄμεσα ἢ ἔμμεσα, ἀπὸ τὸν τρόπο χειρισμοῦ τῶν προβλημάτων, συχνὰ συνάγονται κατευθύνσεις ποὺ μοῦ φαίνονται ὅτι ἀνταποκρίνονται καλύτερα στὴ συγκεκριμένη κατάσταση ἢ στὸ συγκεκριμένο πλαίσιο. Ὅμως, τὸ πρόβλημα τώρα δὲν εἶναι ὁ κατὰλογος ἢ τὸ πρόγραμμα πρὸς ἐφαρμογὴ, ποὺ βέβαια, σὲ ἐναλλακτικὲς ἐκδοχές, θὰ ἔπρεπε κάποτε νὰ καταληξοῦν νὰ εἶναι ἡ στερεὴ βάση τοῦ δημόσιου διαλόγου καὶ μὴ χώρα μας. Τώρα, νομίζω, εἶναι ἀκόμη ἡ ἐποχὴ τῆς διαπίστωσης, τῆς προσπάθειας νὰ δοῦμε, ὁ καθένας ἀπὸ τὴ μερία του, καὶ νὰ περιχαρακώσουμε τὸ πραγματικὸ πεδίο τῶν πραγματικῶν προβλημάτων. Ἀλλ' ὅς, σύντομα κάθε συζήτηση θὰ καταλήγῃ σὲ διάλογο κοφαλῶν. Καὶ τὰ παραδείγματα ἥδη δὲν λείπουν ὅσοι σὲ σχέση μὲ τὴν ΕΟΚ ὅσο καὶ μὲ ἄλλα βασικά θέματα διαμάχης, ὅπως ἐξελέγησαν πρόσφατα, π.χ. τὰ προβλήματα τῆς Παιδείας καὶ ἰδιαίτερα τῆς Ἀνάταξης. Μὲ αὐτὴ τὴν ἐντονὴ ἀνησυχία γιὰ τὸν τόσο ὁρατὸ κίνδυνον, ὑποστηρίζεται ἐδῶ ὅτι τὸ πρόβλημα δὲν εἶναι οἱ «λύσεις» καὶ οἱ «προσπαρμογές» ἀλλὰ ἡ ἀλλαγὴ στὸν τρόπο ποὺ βλέπουμε τὸ χρόνο, τὸ χρόνο καὶ τὴν ἐμβέλειά τους, δηλαδὴ τὸ γενικὸ καὶ τὸ συγκεκριμένον πλαίσιο τους.